

Qanla yazılmış tarix

Şuşada daşnakların törətdiyi amansız qırğının tarixçəsi

Qəzetimizin 25 fevral 1921-ci il sayında bu barədə “Şəhidlərin dəfni”adlı yazı çap olunmuşdu

1921-ci ilin qışı Qarabağa daha sərt gəlmişdi. Yollar buz bağlamış, gediş-gəliş çətinləşmişdi. Soyuq qılınc kimi kəsir, adamın iliyinə işləyirdi. Bu şaxtalı, boranlı gündə daşlı-kəsəkli kəmə yolla Şuşadan Malibəyliyə bir atlı şüttüyürdü. O, atını dəhmərləyərək Bakıdan Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun göndərdiyi məktubu, nəyin bahasına olursa-olsun, ünvanına vaxtında çatdırmağa tələsirdi.

Nəhayət, atlı dize çıxan qarı yara-yara səhər tezdən çətinliklə Malibəyliyə çataraq atını birbaşa hələ neçə il əvvəl şəxsən tanıdığı İsfəndiyarğilin qapısına sürdü. Həyat darvazasını döyəcləyərək ev yiyəsini həyladı. Səsa İsfəndiyar özü çıxdı. Salam-kəlamdan sonra qonağı evə dəvət eləd. Ancaq atlı təcili geri qayıdacağını bildirib, surqutlu üçkünc məktubu ona verdi. İsfəndiyar məktubu tələm-tələsik açıb, oxumağa başladı. Doktor Nərimanov xahiş edirdi ki, o, bu gün hökumət Şuşa qalısında olmalı, Qarabağ zəhmətkeşlərinə konsert vermək üçün Bakıdan - Xalq Maarif Komissarlığının göndərdiyi bir neçə nəfərlik aktyor truppasını qarşıləsın və onları bələdçi kimi lazımi yerlərə aparsın.

İsfəndiyar məktubu oxuyub, başa çatandan sonra dərhal həyatə bağlanmış kəhər atını yohərlədi və təcili iş dalınca gətdiyini evlərinə bildirib, Şuşadan gələn atlı ilə birlikdə yola düzəldi. Yol boyu o, öz böyük dostu, xeyirxahı, yolgöstəranı Nəriman Nərimanovu minnətdarlıqla xatırladı, doktorun onu unutmadığına görə bir fərəh, gümr hissı keçirdi...

İsfəndiyarğil artıq Şuşa həbsxanasının yaxınlığına çatmışdılar. O, atının cılovunu bir anlığa çəkdi, geri çöünüb, qayanın döşünə məğrur bir qartal kimi “qonunə” döğmə kəndinə tamaşa elədi. Elə bil, ürəyinə dammışdı ki, o, Malibəyliyi sonuncu dəfə görür. Onu tərək etməyən xatirələr işığında uşaqlıq, gənclik illəri gəlib gözləri önündə canlandı. Yənə də məktəb illəri yadına düşdü.

Onda 1909-cu ilin payızı idi. Novoçerkassk Politeknik İnstitutunun tələbəsi, şuşalı Mırhəsən Vəzirovun nəfəinə Malibəylidə teatr tamaşası göstərilirdi. O da bu xeyirxah tədbirdə iştirak edirdi. Müəllimlər, kənd əhli, həтта məktəb şagirdləri maddi çətinlik çəkən tələbəyə kömək əlini uzatmaq üçün ianə toplayırdılar. İsfəndiyar da “kasıbın olanından” - deyib 20 qəpik pul vermişdi. Bir neçə gündən sonra Tiflisdə çıxan “Zaqafqaziya” qəzetində tədbir iştirakçıları sırasında atası Hacı Məmməd kişiylə birlikdə İsfəndiyarın da adı çəkilmişdi. İsfəndiyar da bu xatırlamadan daha da ruhlanmış və kənd səhnəsində oynanılan bütün tamaşalarda fəal iştirak etməyə başlamışdı...

Məmməd Qarayevin vaxtı ilə özünün də oxuduğu Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası bərədə səhbətləri İsfəndiyarın da qəlbində Qoridə oxumaq, müəllim olmaq arzusu oyatmışdı. Ona görə də kənd məktəbini qurtarandan sonra Məmməd müəllimin xeyir-duası ilə seminariyaya qəbul imtahanları vermək üçün məktəb yoldaşları Əhəd, Yusif və İsgəndərlə birlikdə Qori şəhərinə yola düşmüş, dördü də imtahanları uğurla verib, seminariyaya daxil olmuşdu.

Təhsil illərində İsfəndiyar əla oxumaqla bərabər, seminariyada müxtəlif tədbirlərdə, müsəmirələrdə, gecələrdə fəal iştirak eləyir, get-gedə dünyagörüşü formalaşır, milli azadlıq ideyaları qanına, canına hopurdu... Quş qanadlı beşillik təhsil həyatı artıq geridə qalmışdı. O, böyük həvəslə xalqın balalarını maarifləndirməyə tələsirdi. Lakin 1917-ci lin Fevral Burjua Demokratik inqilabı, Rusiyada, onun ardınca isə Qafqazda başlanan siyasi hərə-mərcilik gənc müəllimə təyinat yerinə getməyə imkan vermədi.

İsfəndiyar həmin vaxtlar siyasi hadisələrin mərkəzinə çevrilən Bakıya üz tutdu. Çoxdan görmək istədiyi Nəriman Nərimanovla tanış oldu. Aralarında xeyli yaş fərqi olmasına baxmayaraq, onlar tezliklə dostlaşdılar. Oktyabr çevrilişı baş verəndən bir neçə ay sonra isə İsfəndiyar gələcək fəaliyyətini davam etdirmək üçün Gəncəyə gətdi. Artıq həmin vaxt Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulmuşdu. İsfəndiyar da, onun sifarişilə Qarabağdan Gəncəyə gələn məktəb və seminariya yoldaşları Əhədlə İsgəndər də yenidən yaranmış respublikanın milli ordusuna götürüldülər. Seminariya təhsilləri olduğu üçün onlara hərbi rütbə verib, Xan kəndindəki polka göndərdilər.

Bu vaxt Qarabağda vəziyyət son dərəcə kəskinləşmişdi. Bir yandan ermənilər və bolşeviklər, bir yandan isə ingilislər və almanlar hakimiyyəti ələ almağa çalışırdılar. Bu ağır vaxtlarda İsfəndiyar və yoldaşları kəndbəkənd gərəzək vətəninə, millətini sevən gəncləri milli orduya cəlb edir, onları yadellilərə qarşı mübarizəyə səsləyirdilər. Bir neçə ay ərzində bu zabitlər təbliğat aparmaqla Malibəyli, Quşçular, Xocalı, Gülləbli, Xəlifəli, Kosalar, Kərgicahan və sair ətraf kəndlərdən yüzlərlə gənci milli ordu sıralarına səfərbərliyə ələ bildilər. Onlar gənc əsgərlərə hərbi təlim keçir, tüfəng atmağı, döyüş qaydalarını öyrədirdilər. Məhz bu cür qeyrətli vətənpərvər oğulların sayəsində Qarabağdakı milli ordunun sıraları bəxli möhkəmlənmiş, döyüşçülərin sayı artmışdı.

İsfəndiyar 2 ilə yaxın milli ordunun Xan kəndindəki ələyində rota komandiri vəzifəsində qulluqda oldu. Bu müddət ərzində o, dəfələrlə ermənilərə qarşı döyüşlərdə iştirak elədi. Xüsusilə, Laçın, Qubadlı, Gorus istiqamətində hücumə keçən daşnak quldur dəstələrinin qarşısının alınmasında şəxsi igidlik nümunələri göstərdi. 1918-ci ilin iyulunda tayyulaq Andronikin başçılıq etdiyi erməni milli birləşmələri Zəngəzur qəzasının ərazisini işğal edərək Şuşa istiqamətində irəliləyirdilər. Artıq onlar Əsgəran yolunu da bağlamış, azərbaycanlılar yaşayan kəndləri mühasirəyə almışdılar.

İsfəndiyar Hacıyev

Sentyabr ayında Azərbaycan ordusu erməni qoşunlarını Qarabağın dağlıq hissəsindən və Zəngəzurdan sıxışdırıb çıxarmaq üçün əmr aldı. Bu əməliyyatlarda İsfəndiyar Hacıyevin rotası da iştirak edirdi. Qızğın döyüşlərin birində Azərbaycan ordusunun bir neçə topu Zabux dərəsində qalmışdı. Ermənilərin bu topları ələ keçirmək təhlükəsi vardı. Topları xilas etmək üçün həmin yerləri beş barmağı kimi tanıyan İsfəndiyara qəragahdan xüsusi tapşırıq verildi: Nəyin bahasına olursa-olsun, toplar xilas edilib, geri götürülməlidir. Gənc zabit böyük riskə gedərək gecə saat üç-dörd radələrində heç bir itki vermədən həmin topları salamat dərədən çıxarıb, qəragahə gətirdi. Bu igidliyinə görə İsfəndiyar komandanlıq tərəfindən mükafatlandırıldı.

1920-ci ilin may ayında XI Qızıl Ordu hissələri Qarabağa daxil oldu. Milli ordunun əsgər və zabitləri pərə-nərədən düşərək hərəsi bir tərəfə dağıldı. Bəziləri Arazı o taya adladı, bəziləri isə həbs olunub, güllələnməyə məhkum edildi. İsfəndiyarı isə Gəncədə haqladılar, güllələmək üçün Bakıya göndərdilər. El-obasını, torpağını, millətini sevən bu gənc zabitin günahı isə minlərlə başqaları kimi “millətçi təşkilat”ın üzvü olması və erməni daşnaklarına qarşı mübarizə aparması idi.

Lakin xoş bir təsadüf, neçə deyirlər, onun qanını satın aldı, məsul vəzifədə işləyən həmyerlisi Məmmədخان Məmmədخانovla tanış çıxməsi İsfəndiyarı ölümün cəynəğindən qopardı. Və onun köməyi ilə həbsdən və ölüm cəzasından azad olundu. Elə həmin il oktyabrın 10-da Nəriman Nərimanov Şuşaya gələndə İsfəndiyar da bir neçə gün doktor müşayiət edən dəstənin tərkibində oldu, onun təhlükəsizliyini təmin edərək sağ-salamat Bakıya yola saldı...

Gözlərinin qarşısından gəlib-keçən bu ağırlı-acılı anlar İsfəndiyarı yenidən xəyala daldırdı. “Bütün zəhmətimiz puç oldu, müstəqilliyimiz əldən gətdi! Ancaq neynəmək olar?! Zəmana belə gətirdi!” - deyə fikirləşdi. Bu yolda həlak olmuş, itkin düşmüş silahdaşlarını xatırladı... Elə bil yuxu görürdü. Qəflətdən ayılıbmış kimi “birdən qonaqlar gəlib çıxmış olar!” - deyə sonuncu dəfə uzaqda görünən kəndinə baxıb, yol yoldaşı ilə bərabər, atını şəhərə tərəf sürdü. “Gəncə qapısı”ndan keçib, “Bazarbaşı meydanı”na çıxdı. Atının yüyənini meydanıdakı ağacların birinə keçirib, qonaqlarını gözləməyə başladı.

Günortadan xeyli keçmiş qonaqlar onlar üçün sifariş edilmiş faytonda gəlib-çıxdılar. İsfəndiyar cəld onların qarşısına yeriyib, özünü təqdim elədi, bildirdi ki, doktor Nərimanovun dediyi adam odur və bütün qəstrol boyu bələdçi kimi onları müşayiət edəcək. Qonaqlar - Bakı səhnəsinin məşhur artistləri Əbülhəsən Anaplı və Mirpaşa Sadiqov özlərini təqdim elədilər. Qarabağda vəziyyət sabit olmadığından aktyorları hərbi məktəbin 3 kursantı - zabıt Əbdülləhim Yusifxanov, yunkerlər Mirəhməd Mirhəsənov və Möhsün (Rza) Əsgərov müşayiət edirdilər.

Nahardan sonra dincəlmək üçün qonaqlar yerbəyer edildi, səbahdan kəndlərə çıxmaq planlaşdırıldı. İlk səfər Şuşa yaxınlığındakı ermənilər yaşayan Keşiş kəndinə oldu. Birinci olaraq bu kəndi seçməkdə məqsəd yaxınlarda daşqından zərər çəkmiş yerli əhaliyə maddi yardım göstərmək, yeni qurulmuş fəhlə-kəndli hökumətinin qısa müddətdə əldə elədiyi nailiyyətləri və iki xalq arasında dostluq və əməkdaşlıq ideyalarını təbliğ etmək idi. Amma İsfəndiyar erməni nankorluğuna, erməni etibarsızlığına yaxşı bələd olduğu üçün hər ehtimala qarşı, Şuşa cəza batalyonunun əsgərləri – Teymur Əliyevi, Məhərrəm İsgəndərini və kursant Teymur Hüseynovu da özüylə götürdü. Aduyutantu Yusif Paşayev də onlarla gəlmişdi.

1921-ci il fevralın 13-də İsfəndiyar Hacıyevin başçılığı ilə Şuşadan çıxan təşviqatçı dəstəsi axşam saat 6-da Keşiş kəndinə gəldi. Kilsə zəngi çalındı. Kəndlərinə qonaq gələcəyini qabaqcadan bilən sakinlər kilsənin ətrafına toplaşdılar. Təşviqatçılar burda mitinq təşkil etməli, gəlişlərinin məqsədini kənd əhlinə bildirməli və yaxından tanış olub, bir-biriləri ilə ünsiyyət qurmalı idilər. Lakin həmin gün neft olmadığı üçün lampalar yanmırdı və ona görə də qaranlıqda mitinq baş tutmadı.

Şənlük növbəti günə keçirildi. Əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi kənd keşişi Şamir Sərkisovici Məlikallahverdiv qonaqları evinə dəvət elədi. Şam yeməyi zamanı ev sahibi təzə hökumətin və Azərbaycan xalqının sağlığına bədəllər qaldırdı, onların dost və qardaş olduğunu döna-döna xatırladı, bunla aid misallar da çəkdi. Sonra bu “dostluğu və qardaşlığı”ı davam etdirəcəklərini xüsusi vurğuladı, özünü “bəynəlmiləl din xadimi” adlan-

Əbülhəsən Anaplı

dırdı. Boğazdan yuxarı deyilən növbəti sağlıqlar da bu axarda oldu.

Məclis boyunca ev sahibinin bir neçə dəfə durub, o biri otağa keçdiyi, oğlu ilə öz dillərində nə barədəsə danışdığı qonaqların gözdündən yayınmadı. Ancaq ağıllarına başqa bir şey gətirmədilər. Qonaqların qarşısında dərindən-qabıqdan çıxan keşiş gecəni burda qalmağı onlardan təkidlə xahiş elədi, razılıqlarını alandan sonra yatmaq üçün onlara ikimərtəbəli evinin üst mərtəbə-sindəki geniş zalında yer düzəldtilər. Yorğun-arğın qonaqlar başlarını atıb yatdılar. Onlar yuxuya keçən kimi Samson atasının göstərişi ilə gizlicə evdən çıxıb, kəndin kənarındakı meşədə marıqda duran quldur daşnak dəstəsinin başçısı Təvanın qəragahına tələsdilər...

Təvan Arakelyants Antanta dövlətlərinin Qarabağda agentı kimi Fransa və İngiltərə hakim dairələrinin göstərişlərini yerinə yetirirdi. O, daşnaklardan ibarət 300 nəfərlik silahlı quldur dəstəsi düzəldərək dinc vətəndaşların arasında fitnə-fəsad törədirdi, əhalini qorxuya salaraq müxtəlif yollarla özünün dəstəsinə götürür, onları qətlərə və qarətlərə təhrik edirdi. Bu vasitələrlə də o, Sovet hakimiyyətini devirmək üçün hər əmələ əl atırdı.

Səhər açılmaq üzrə idi. Saat 5–6 radələrində qəflətdən kəndin küçələrində vəhşi “ura!” səslərcığırısına qarışmış atəş səslərindən daş kimi yuxuya gedən qonaqlar yerlərindən dik atıldılar. Əcaib-qəraib bağırtilar artıq keşişin evinin dörd tərəfində də eşidilməyə başladı və onlar Şamirin evini mühasirəyə aldılar. Sən demə, bu qara keşiş oğlundan Təvana xəbər gəndərib ki, əlimizə yaxşı “ov” keçib, fürsəti əldən vermək olmaz. Bu xəbəri alan kimi tevançılar dərhal hücum çəkib, kəndə girib.

“Gör sizin başınıza nə oyun açacağıql!” – sözlərini eşidən İsfəndiyar cəld yoldaşlarına evdən çıxmağı əmr elədi. Aduyutantını birtəhər aradan çıxarıb, kömək dalınca Şuşaya göndərdi. Özü və digər yoldaşları da evi tərək edərək müxtəlif səmtlərə üz tutdular. İt kimi pusquda duran tevançılar isə onları gülləyə basıb, hamısını öldürdülər. Yalnız Rza Əsgərovu güllə tutmadı və o, geri keşişin evinə qayıtdı. Ev sahibinə yoldaşlarının hamısını öldürüldüyünü deyib, xahiş elədi ki, onu gizlətsin, tevançıların əlinə verməsin. Üstəlik, zərərçəkən keşiş-kəndlilər üçün gətirdikləri 350 manatı da ona verdi. Tevançılar isə kiminsə sağ qalacağını fikirləşib, ev-ev gərəzək onları ələ verməyi camaatdan tələb edirdilər. Elə bu vaxt dörd tevançı quldur keşişin evinə girdi. Rzanın xahişinə məhəl qoymayan Şamir onu tevançıların təslim elədi və quldur dəstəsinin komandiri Ağacan Rzanı güllələdi.

Bir azdan kənd adamları öldürülənləri basdırmaq məqsədi ilə meyidləri yığmağa başladılar. Lakin tevançılar buna yol vermir, onları itlərə yem etmək istəyirdilər. Şməvon adlı birisi qılıncını siyirib, irəli atıldı və meyidləri saqqalamağa başladı. Digər silahlı daşnaklar da onun bu qənsız və vəhşi hərəkətini təkrarladılar. Ürəkləri soyumayan qəddar və qaniçən bu vəhşilər öldürüldüklərini dəhşətlə dərəcədə eybəcər hala saldılar, meyidlərin əllərini, ayaqlarını kəsdiilər, başlarını bədən-lərindən ayırdılar, dillərini çəkib yerindən qopardılar, mədələrini yararaq içəllətlərini çıxarıb çölə tökdülər və sair və ilaxır. 9 nəfəri qətlə yetirən tevançılar kəndi tərək etdilər. Onlar gedəndən sonra yerli əhli meyidləri basdırıa bildi.

Hadisədən xəbər tutan Şuşadakı 250-ci polkun cəza batalyonunun əsgərləri dərhal özlərini Keşiş kəndinə çatdırdılar. Polk komandiri Voyçixovski həlak olanların qəbətini öyrənib-bilmək üçün yerli sakinləri bir yerə topladı, bu hadisənin törədilməsində şübhə doğuranları tutmağı əmr elədi. 42 şübhəli daşnak həbs olundu. Əvvəlcə onlar heç nəyi boyunlarına almaq istəmirdilər. Lakin xislətlərində anadangəlmə satqınlıq olan ermənilər meyidlərin harda basdırılmasının yerini dedilər. Cəza batalyonunun əsgərləri torpağı qazıyıb meyidləri çıxartdılar və meyidlərlə birlikdə həmin 42 nəfəri də Şuşaya gətirdilər.

... Həbs olunanları Gəncə qapısından sola döndərib, həbsxanaya sarı apardılar və yarı yolda qəzəbli izdihamla qarşılaşdılar. Xüsusi təyinatlı dəstənin komandiri Əhməd Əhmədovun və dustaqları aparən silahlı əsgərlərin göstərdikləri səylərə baxmayaraq, onlar hücum çəkib, caniləri əzisdirməyə başladılar... Ermənilərdən cəmi yeddi nəfəri sağ qaldı, onlar da lazərətə aparıldı.

Yazıya bir neçə həsiyə əlavə etmək istəyirik. ... İsfəndiyar Hacıyevin adyutantu olmuş Yusif Paşayevin 1977-ci ildə sağ-salamat olduğunu bilib, dərhal onun yaşadığı Ağdam şəhərinə yollandım. Artıq 90 ya-

şını haqlamış bu ahlı kişi ilə görüşdüm. Kim olduğumu biləndən sonra mənim suallarına cavab verməyə başladı. İlk olaraq bildirdi ki, sağ qalmasında komandiri və həmkəndlisi İsfəndiyar (onu qısaca olaraq “İspən” də çağırırdılar) Hacıyevə borcludur. Əlavə elədi ki, həmin gün o, səhər tezdən məni yuxudan durğuzub, atlara yem verməyi tapşırırdı. Elə bu vaxt atışma səsləri eşidilərkən İsfəndiyar, sanki, nə olacağını duyubmuş kimi məni kömək dalınca Şuşaya göndərdi. Və mən Şuşaya xəbəre getməyimlə sağ qalmışam.

...Erməni vəhşilərini camaat cəzalandırarkən bu hadisəni öz gözləri ilə görmüş Surxay RzayevYusif Rzayevə danışmış:

– Uşaq idim, on 11 yaşım vardı. Bir gün səhər tezdən kiməsə biza gəlib, o vaxt Şuşa həbsxanasının rəisi olan atam Məşədi Abbas Rzayevə həyəcanla nəsə dedi. Atam cəld durub, onunla gətdi və mən də atamın xəbəri olmadan onun arxasınca qaçdım. Və yolda baş verənlərə gizlicə tamaşa etməyə başladım. Ordakı mənzərəni görəndə dəhşətdən, az qala, ağılımı itirmişdim. Şuşa camaatının xain, qaniçən erməniləri neçə cəzalandırdığını gördüm. Birdən atam məni görüb, ordan çıxıb-gətməyimi tapşırırdı. Bununla belə, mən o murdar məxluqların ölüm səhnəsinin şahidi oldum.

...Televiziya verilişlərinin birində məşhur aktyorumuz Ağasadiq Gəraybəylidən eşitdim ki, Qarabağa qəstrol səfərinə çıxan həmin o artistlərin arasında o da olub. Və mən bu hadisə ilə bağlı tədqiqat işləri apararkən Ağasadiq müəllimlə təsadüfən rastlaşdım. 1977-ci illərdə rejissor Mehdi Məmmədovun Azərbaycan Dövlət Milli Akademik Dram Teatrında yeni quruluşda tamaşaya qoyduğu Səmad Vurğunun “İnsan” pyesinin premyerasında bu böyük aktyoru gördüm və tamaşa başa çatandan sonra teatrın qarşısında ona yaxınlaşdım.

Salamllaşıb, kim olduğumu dedim və bir neçə sualıma cavab verməsini xahiş elədim. O, razı olduğunu bildirdi və biz küçə ilə səhbət eləyə-eləyə birgə addımlamağa başladıq. Mən çəkinə-çəkinə: “Siz də, deyəsən, Bakıdan Qarabağa gedən həmin teatr truppasında olmusunuz”, – deyəndə o, sözümlə kəsib, kədərlə: “Düz deyirsən, bala, nə soruşacağımı bilirm. Ağdamda bizi Şuşaya gedən aktyorlardan ayırıb, Abbas Mirza Şərifzadənin rəhbərliyi ilə Qarabağın başqa kəndlərinə göndərdilər. Deyəsən, anam məni namaz üstə döğmüş. Ona görə mən də, digər yoldaşlarım da salamat qaldıq.

Qısa səhbətimiz ələ burdaca qurtardı və sağollaşıb ayrıldıq.

... Keşiş faciəsindən sonra aktyorların və kursantların cəsədləri Bakıya gətirildi. Dəfn komissiyası yaradıldı. Sədr Abbas Mirza Şərifzadə, katib Hacığa Abbasov, xəzinədar Əlabbas Rzayev təyin olundu, Hüseynqulu Sarabski, Mirzəgə Əliyev, Sidiqi Ruhulla, Murad Muradov və başqaları üzv seçildilər. Qəzetlər aktyorlar bərəsində nekroloqlar dərc elədi.

“Kommunist” qəzeti 25 fevral 1921-ci il tarixli nömrəsində “Şəhidlərin dəfni” adlı məqaləsində bu təntənəli mərasim haqqında yazmışdı: “Qarabağda inqilab uğrunda faciəna bir surətdə şəhid olan artistlərdən Əbülhəsən Anaplı ilə Mirpaşa Sadiqovu və zabitlərdən Əbdülləhim Yusifxanov, yunkerlərdən Mirəhməd Mirhəsənov ilə Möhsün (Rza) Əsgərov yoldaşları dəfn etdilər. Əvvəlcə bu 5 cənəza böyük izdihamla Təzəpır məscidindən qaldırılıb, dövlət teatrı qarşısına gətirildi. Teatr qarşısında aktyorlar tərəfindən, fəhlə klubundan, Rusiya teatr dəstəsindən, yəhudi artistlərdən, “Satiragit” teatrından nümayəndələr yanıqlı və atəşin nitqlər söylədilər. Sonra cənəzələr “Rəbis” qarşısında saxlanıb, “Rəbis” nümayəndəsi ilə Gəncə artistləri nümayəndəsi danışdılar.

Ordan cənəzələr maarif xalq komissarlığı qarşısına gətirildi. Burda maarif xalq komissarı yoldaş Dadaş Bünyadzadə, maarif xadimləri itifaqı tərəfindən Müslüm bəy Maqomayev nitq söylədilər. Hərbiyyə məktəbi qarşısında yoldaş Mirza Davud Hüseynov, Cəbiyev və hərbiyyə məktəbi tərəfindən Kənan yoldaşlar əlvində dedilər.

Ordan cənəzələr Azərbaycan İnqilab Komitəsi qarşısına gətirildi. Burda yoldaş Nərimanov atəşin və mənalı bir nitq söylədikdən sonra Azərbaycan Kommunist Fırqəsinin Mərkəzi Komitəsi qarşısında yoldaş Mirza Davud Hüseynov Mərkəzi Komitə tərəfindən danışdı. Ordan Bakı İcraiyyə Komitəsi qarşısına gətirilib, burda Bakı Şurası tərəfindən Mirbəşir Qasımov və şəhərimizdə dəvəmə edən fığqara komitələri qurultayı tərəfindən bir nəfər nümayəndə axırıncı əlvində nitqləri söylədilər! Sonra cənəzələr qaldırılıb, qara torpaqlara tapşırılmaq üçün qəbristanə aparıldı.

Mərasimi dəfndə bütün xalq komissarları, hərbiyyə nümayəndələri, artistlər, fığqara komitələri, qurultayın bütün nümayəndələri isbatı etdiklə edirdilər. Bununlaan başqa, şəhər əhalisi dəxi qəmlərə şərik olub, mərasimi dəfndə iştirak edirdi”.

İsfəndiyar Hacıyevin isə Şuşanın “Mifəşəh qəbiristanlığı”nda dəfn olundu. “Cıdır düzü”ndə – şəhərin fəxrli qəbiristanlığında baş daşı üzərində aşağıdakı şeir parçası həkk olundu:

**Qadir Allah, qədrini mən bilməşəm,
Baş götürüb, dərgahına gəlmişəm.
Qoy bu daşı oxuyanlar bilsinlər,
Mən burada nə dərd ilə ölmüşəm.**

1921-ci il aprelin 2-də Azərbaycan İnqilab Tribunalının Səyyar Sessiyasında erməni daşnaklarına mizə-tərəzi quruldu, onların cinayət işinə baxıldı. Səyyar Sessiyanın 4 aprel 1921-ci il tarixli məhkəmə iclasında əmlakları müsadirə olunmaqla canilər Şamir Məlikallahverdivon, Ambarsum Petrosov, Arşak Arakelov, Akop Arzumənov, Samson Məlikallahverdivon layıq olduqları ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum edildilər.

*Vasif QULİYEV,
“Şuşa”qəzetinin redaktoru*